

Оксана Кирилова

**ТЕМАТИЧНО-ПРОБЛЕМНА СВОЄРІДНІСТЬ ІСТОРИЧНОЇ
ДИЛОГІЇ МИКОЛИ ЛАЗОРСЬКОГО
(“Гетьман Кирило Розумовський”, “Патріот”)**

У статті з’ясовується тематично-проблемна своєрідність історичних романів Миколи Лазорського. Аналізується авторська концепція характерів головних персонажів — відомих українських патріотів Григора Орлика та Кирила Розумовського.

Ключові слова: головний герой, патріотизм.

The article deals with the investigation of thematik and problematik peculiarity of historikal novels bi Mikola Lazorskiy. The author s conception of the main personages characters — the jamous Ukrainian patriots Grigoriy Orlyk and Kyrylo Rozumovskiy — is beind analysed.

Key words: protagonist, patriotism.

Протягом двох останніх десятиріч в Україні все більш знаними стають творчі здобутки багатьох наших співвітчизників із діаспори. Десятки імен письменників та сотні різних творів повертаються із забуття та заборони, сприяючи об’єктивному поцінуванню історичної минувшини нашого народу та різнобічному вивченню українського літературного процесу. Без творів письменників діаспори не можна вважати вивчення українського літературного процесу повним та системним. “Українська еміграційна проза, — зазначає дослідник Л. Рудницький, — є однією з тих гілок сучасної української літератури, яка, на нашу думку, виконує спеціальну місію та специфічні завдання” [8; 41]. Дійсно, література українського зарубіжжя є невід’ємною повноцінною складовою частиною літературного процесу загалом, цілісне вивчення її тільки починається і є одним із першочергових завдань сучасного літературознавства.

Твори письменників української діаспори були багато років заборонені на материковій Україні. Лише наприкінці 80-х років почали

з'являтися перші публікації еміграційної літератури, серед яких вирізнялися твори таких письменників, як В. Винниченко, Л. Полтава, Є. Маланюк, Д. Гуменна, Ю. Косач, Л. Мосендз, М. Лазорський, У. Самчук, В. Барка, О. Теліга, І. Багряний та багато інших. “Перед нами невідкладне завдання, — наголошував Ф. Погребенник, — об'єктивно осмислити й оцінити творчі надбання українських митців в минулому й сучасному, зробити його надбанням на рідних землях, виправити ту шкоду, якої завдано насильницьким відлученням більшовицьким режимом від материкової культури майже всього того, що створили в еміграції українські письменники, композитори, художники, вчені у різних галузях культури і науки” [6; 3].

Осмилення й оцінювання створеного письменниками за межами України — процес складний і тривалий, що переконливо засвідчує навчальний посібник Л. Скорини “Література та літературознавство українського зарубіжжя” (2002), який є чи не єдиною спробою систематизувати творчий доробок письменників української діаспори у прозі, поезії та драматургії. Ми зупинимось на прозі, а саме — на історичних романах Миколи Лазорського.

Микола Лазорський (справжнє прізвище Микола Панасович Коркішко) народився 27 жовтня 1890 року у Полтаві. Після закінчення Полтавської учительської семінарії майбутній письменник вивчав юриспруденцію у Харківському університеті. Трудовий шлях почав у полтавському земстві, потім перейшов до полтавського музею. Масові репресії в Україні у 30-х роках не минули і Миколи Лазорського. Його було заарештовано і заслано на Соловки. Через три роки Микола Лазорський повернувся до Полтави. Але через деякий час його знову заарештовують і відправляють на десять років до сталінських концтаборів. Перед початком Великої Вітчизняної війни письменник виїхав на Захід. Протягом тривалого часу жив у Німеччині, потім — в Австралії, де був членом тамтешньої філії об'єднання українських письменників “Слово” і почесним членом мельбурнського Літературно-мистецького клубу. Літературну спадщину письменника складають історичні романи “Гетьман Кирило Розумовський” (1961), “Степова квітка” (1965), “Патріот” (1969), а також збірка історичних оповідань “Світлотіні” (1973), яка вийшла у Мельбурні вже після смерті автора.

Неординарну постать письменника-емігранта Миколи Лазорського справедливо можна віднести до кола визначних творців украї-

нського історичного роману. Увібравши у романну форму сторінки нашої історії, М. Лазорський зробив помітний внесок в українську літературну скарбницю. Знайшовши своє покликання у написанні історичних романів, він утвердився як письменник та історик водночас. Творчість М. Лазорського без сумніву можна вважати “мистецьким еквівалентом історії” [5; 114].

Микола Лазорський першим у нашій літературі художньо відобразив політичне життя українського народу у ХУІІІ столітті. Як справедливо зазначав О. Мишанич, “на тему державності України у ХУІІІ столітті як у науковій, так і в художній літературі було накладено табу”, і саме тому “серйозна розмова про українські проблеми ХУІІІ ст. стала прерогативою літератури, що розвивалася за межами СРСР, тобто літератури української діаспори. Вона цінна тим, що висвітлювала ті сторінки життя України, які зовсім замовчувалися або фальсифікувалися радянською історіографією. Це — насамперед боротьба за державність України, визволення її з-під російського панування, змагання за автономію, за збереження гетьманського устрою, старих козацьких прав і вольностей” [5; 17]. Письменник майстерно відобразив історичні події ХУІІІ століття у романах “Гетьман Кирило Розумовський” і “Патріот”. Постає питання: чи можна вважати ці два твори діалогією? В “Українській літературній енциклопедії” термін “діалогія” визначається, як “два самостійні твори, пов’язані між собою єдиним ідейним задумом, спільним головним героєм, зображенням певної історичної епохи. При цьому кожен із них має завершену сюжетно-композиційну лінію і своїх персонажів” [10; 56]. Спробуємо проаналізувати названі історичні романи М. Лазорського і з’ясувати спільне й відмінне між ними.

“Гетьман Кирило Розумовський” — це перший роман М. Лазорського, який був написаний у 1961 році. Кирило Розумовський — головний герой роману-хроніки “Гетьман Кирило Розумовський” — увійшов у історію як останній гетьман України. Народився він у 1728 році у селі Лемеші у родині козака Григорія Розума. З майбутнім гетьманом ми знайомимось тоді, коли маленький Кирик, допомагаючи по господарству, мріє стати справжнім козаком. На спробу старшого брата Олексія зробити з нього пана Кирик реагує негативно: “Який з мене пан, — озвався Кирик, шукаючи псалтирю. — Я простий собі козак, виросту — піду на Низ” [3; 81]. Усе своє дитинство Кирик

провів підпасичем у старого сільського пастуха діда Опанаса, який розповідав йому безкінечні історії про Січ. Після того, як склалася кар'єра старшого сина Розумів — Олексія, Кирила відправили здобувати освіту за кордон. А після повернення на Україну у вісімнадцятирічному віці Кирила Григоровича наказом російської імператриці Єлизавети Петрівни було настановлено президентом Імператорської Академії Наук. Завдяки Олексію Розумовському, який був таємно обвінчаний із самою імператрицею, родина Розумів перетворилася на шляхетний рід Розумовських.

Гетьман Кирило Розумовський належить до тих постатей, діяльність яких трактується неоднозначно. Такі дослідники, як В. Борисенко, Н. Василенко-Полонська, В. Голубицький, З. Когут, О. Оглобин, О. Субтельний, акцентують увагу на тому, що саме за гетьманування Кирила Розумовського було відреставровано міста Глухів та Батурин, здійснено судову реформу, розпочато модернізацію козацького війська шляхом забезпечення уніформою та вдосконаленням артилерії, козацька верхівка перетворилася з корпусного офіцерства на типове дворянство, і що саме цей гетьман ініціював царський указ про заборону будь-кому перетворювати українців на холопів. “За Розумовського, — пише О. Субтельний, — Гетьманщина переживала “золоту осінь” своєї автономії” [9; 218]. Гетьман планував заснувати університет у Батурині, щоб охопити освітою усіх козаків, та намагався добитися для України спадковості гетьманства, але політичні події перешкодили здійсненню цих планів. З іншого боку, такі історики, як М. Аркас, М. Грушевський, О. Гуржій, Л. Кормич, оцінюють постать останнього гетьмана діаметрально протилежно. Вони вважають гетьманування Кирила Розумовського невдалим і непродуктивним. Таку думку поділяє і відомий літературознавець О. Мишанич, називаючи Кирила Розумовського “придворним”, “кишеньковим” гетьманом, який дуже швидко став декоративною прикрасою імператорського двору та зовсім не дбав про свою батьківщину. “Не слід перебільшувати ні освіти Кирила Розумовського, ні його адміністративних здібностей, ні навіть “малоросійського патріотизму”, — пише О. Мишанич. — В закордонних університетах він не провчився й двох років, і призначення 18-річного недоучки президентом Російської Академії наук, із жалуванням 3 тисячі карбованців у рік, було глумом над наукою” [5; 120].

Показуючи життя останнього гетьмана — від підпасича Кирика до

графа Кирила Розумовського, — письменник не переоцінює ні його діяльності, ні його особи. Багато із запланованого гетьманом Розумовським залишилося тільки на папері: це і заснування університету у Батурині, і спроба модернізувати військо Гетьманщини, і скасування панщини, і родовий гетьманат — до їх реалізації не дійшло. Із усіх перелічених намірів гетьмана Розумовського проведення судової реформи стало чи не єдиною його заслугою. Він ініціював один указ, у якому нікому не дозволяється перетворювати українців на холопів і паралельно, під тиском більшості старшин, підписав другий (20.01.1760) — про закріпачення всього поспільства. Очевидно, що гетьману Кирилові Розумовському відводилася роль гетьмана-маріонетки російської імперії.

У багатьох епізодах роману Кирило Розумовський показаний патріотом, який прагне здобути якомога більше прав для Гетьманщини. Наміри гетьмана суперечать планам імперії. Особливо це стає помітним, коли до влади приходить Катерина II. Саме перед тим, як мали заснувати університет у Батурині, помирає цариця Єлизавета Петрівна. Гетьман розуміє, що зі смертю імператриці закінчують своє існування багато його планів та ідей стосовно відродження Гетьманщини.

Намір Кирила Розумовського зробити гетьманство спадковим не дійшов до реалізації. Більш того, гетьманство було взагалі скасовано, а останнього гетьмана Кирила Розумовського відправлено за кордон. Було багато причин, які викликали ліквідацію гетьманського устрою. Насамперед — це зміни на російському престолі. Після смерті цариці Єлизавети деякий час правив її племінник Петро III, а після нього на престол вступила його дружина — німецька принцеса Катерина II. Вона послідовно впроваджувала принцип централізації управління і поспішала скасувати автономію окремих народів, що входили до складу Російської імперії. Першим мало бути, на її думку, скасовано гетьманство. Історії України відомо чотири спроби створити спадкове гетьманство, але всі вони мали негативні наслідки: спроби передати булаву синам Богдана Хмельницького, братові Дем'яна Многогрішного, синам Івана Самойловича, племінникам Івана Мазепи. П'ята спроба — передати ту ж булаву синам Кирила Розумовського — залишилася лише спробою, оскільки цей задум у майбутньому мав супроводжуватися виходом України зі складу Російської імперії, а це повністю суперечило програмі Катерини II. Ідею родового гетьманату було підтри-

мано Генеральним суддею Олександром Дублянським і майже всіма полковниками, окрім чернігівського. Не підтримало цю ідею і вище духовенство. Після того, як цариця отримала чолобитну про спадковий гетьманат, у січні 1764 р. Кирила Розумовського негайно було викликано до Санкт-Петербурга і поставлено йому вимогу “добровільно” зректися гетьманства, що він і зробив, отримавши ранг фельдмаршала і значну компенсацію. І вже 10 листопада того ж року був виданий указ про утворення на Україні Малоросійської колегії на чолі з графом Петром Румянцевим. Скасовуючи гетьманський уряд, цариця хотіла, щоб цей час гетьманства в Україні і сама назва “гетьман” зникли назавжди. Останньою спробою врятувати гетьманство від скасування стає петиція до нової імператриці Катерини II, написана Кирилом Розумовським щодо родового гетьманату. Але це тільки пришвидчило остаточне скасування гетьманства. Після того, як Катерина II отримала петицію, вона наказала негайно написати Кирилу Розумовському заяву про звільнення від обов’язків гетьмана, тим самим припиняючи існування Гетьманщини назавжди. Перебуваючи за кордоном, колишній гетьман хворіє і у глибині душі не може змиритися зі своїм становищем. Навіть останні передсмертні слова екс-гетьмана були пов’язані з Січчю: “... до степу... до степу мене...” [3; 589]. Життя останнього гетьмана Кирила Розумовського обірвалося у Батурині 9 січня 1803 року.

Історичний роман Миколи Лазорського “Патріот” — останній роман у творчій спадщині письменника. Саме цим романом автор доповнює і увиразнює художню картину політичного життя на Україні у ХУІІІ столітті. “Прикметно, що М. Лазорським відтворені не тільки ті змагання, що мали місце на території України, — пише В. Полтавчук, — а й ті, ініціатором та учасником яких стали перші політичні емігранти. Патріотична діяльність одного із них — Григора Орлика — якраз і складає сюжетну основу роману “Патріот” [7; 47]. У цьому романі М. Лазорський якнайповніше відобразив політичну діяльність сина екс-гетьмана України Пилипа Орлика, похресника Івана Мазепи, маршала Франції Григора Орлика та відтворив колорит епохи ХУІІІ століття.

Родина Орликів походить з давнього шляхетного чеського роду. Внаслідок політичних обставин одна частина роду Орликів, з якої і походить Григій Орлик, змушена була переїхати до Польщі, а друга — до Пруссії. Після Польщі частина родини Орликів переїхала до Литви (там народився майбутній гетьман Пилип Орлик). Григій Орлик наро-

дився 5 листопада 1702 року в гетьманській столиці Батурині у родині тоді ще канцеляриста Пилипа Орлика. Характер малого Григора був загартований табірним життям, постійними переїздами батька у військових справах, боями та втечами. У тринадцятирічному віці змушений був разом із сім'єю емігрувати до Швеції. Одержавши прекрасну європейську освіту, Григир допомагав батькові у політичній боротьбі, а після його смерті продовжив його справу. Неодноразово ризикуючи життям, Григир Орлик не відмовляється від своєї місії довести справу батька й Мазепи до кінця. Він прагне захистити свою батьківщину від загарбників. Для Григора батько є одним із головних носіїв ідеї незалежності України, зразком для наслідування. На думку Григора, якщо б уся козацька старшина, яка входить до Малоросійської колегії, думала так, як думає його батько, то справи Гетьманщини одразу поліпилися б значною мірою. Протягом усього роману автор підкреслює, що Мазепа для Григора — ідеал. Уся патріотична діяльність Орлика спрямована на реалізацію планів та ідей покійного гетьмана. М. Лазорський зараховує його до емігрантської групи “перших мазепинців”, також Орлик після закінчення військового та дипломатичного навчання за кордоном стає “відомим достойником — мазепинцем у складі секретної комісії, як фахівець в справах Гетьманщини, в чині генерал-лейтенанта з графським титулом” [4; 103-104].

Григир Орлик першим серед політичних діячів почав шукати підтримки за межами України для визволення батьківщини з-під гніту російської влади. “В образі Григора Орлика бачимо новий тип українського політичного діяча європейського типу, що використовує парламентські форми боротьби за Україну, пише численні реляції про українські справи, знайомить з ними володарів різних країн, використовуючи для цього дипломатичні служби, особисто буває майже у всіх європейських дворах, зв'язуючи контакти і заручаючись підтримкою монархів і впливових осіб” [5; 128].

Григир був справжнім патріотом своєї батьківщини, який до кінця життя боровся за незалежність України.

Домінантою в політичній концепції Григора Орлика виступала боротьба проти Москви. На його думку, Москва була небезпечною і для таких європейських держав, як Франція, Швеція, Польща, Туреччина. Щоб уникнути московської експансії, Орлик планував створити коаліцію, до якої входили б не тільки вищезгадані країни, Січ і

Гетьманщина, а й Крим, Буджацька орда, донські, астраханські й казанські козаки. Україна мала бути першою у протистоянні загарбницьким планам Москви. Слушно зауважує Б. Крупницький: “Україна має бути охоронним валом і в загальноєвропейським, і в спеціально східноєвропейським значенні, і саме цей напрям його думок робить його актуальним і на сьогодні” [2; 383].

В історичній науці України радянських часів панувало негативне ставлення до Пилипа та Григора Орликів за їхню антиросійську політику. Орлики вийшли з мазепинської школи і тому клеймо зрадників лягло тяжким тягарем і на їхні плечі. За словами О. Мишанича, Орликів називали “запроданцями”, навіть не розрізняючи Орлика-батька і Орлика-сина [5; 127]. Усе своє свідоме життя Орлик прожив на чужині, де й загинув, захищаючи чужий прапор під час битви французької армії під Мінденом над Рейном.

За словами відомої дослідниці Н. Василенко-Полонської, “праця Пилипа Орлика і його сина, генерала французької армії Григора Орлика була важлива і з іншого погляду: вони створили традицію мазепинців-емігрантів, апостолів Української Незалежної Держави, які довгий час лякали могутню російську імперію” [1; 80].

На нашу думку, історичні романи “Патріот” і “Гетьман Кирило Розумовський” становлять дилогію, хоча ці два романи були написані як окремі твори. Під час роботи над ними М. Лазорський не ставив собі за мету створити дилогію. Романи навіть не були написані один услід за одним — між ними створення ще одного історичного роману — “Степова квітка”, де автор відходить від теми державності України у ХУІІІ столітті та повертається до подій ХУІ століття. У романах “Патріот” і “Гетьман Кирило Розумовський” хронологічні рамки зображених подій охоплюють значний період часу — майже століття (1702-1803 рр.): від народження Григора Орлика до смерті Кирила Розумовського. Отже, у цих романах зображується одне століття, одна історична епоха — це є одним із вагомих показників, що характеризує дилогію. Хоча у романах немає спільного головного героя (“Патріот” — Григійр Орлик, “Гетьман Кирило Розумовський” — Кирило Розумовський), проте в обох творах головний герой — це реальна історична особа, яка виконує обов’язки керівника. Життя і діяльність цих героїв у деякій мірі пересікаються. Відомо, що Григійр Орлик пропонував Кирилу Розумовському об’єднатися у боротьбі проти загарбницької політи-

ки Москви, але останній не відгукнувся на заклики. У Орлика і Розумовського одна спільна мета — створення незалежної української держави. Обидва у першу чергу прагнуть звільнити український народ від російського панування. Таким чином, романи “Патріот” і “Гетьман Кирило Розумовський” пронизує одна наскрізна ідея — боротьба за самостійність і незалежність Гетьманщини. І “Патріот”, і “Гетьман Кирило Розумовський” починаються зображенням періоду дитинства головного героя і закінчуються показом його смерті.

Таким чином, можемо зробити висновок, що історичні романи Миколи Лазорського “Патріот” і “Гетьман Кирило Розумовський” становлять собою діалогію, що була створена без спеціального задуму автора. Про це красномовно свідчить дослідник О. Мишанич, стверджуючи, що “романи Лазорського “Патріот” і “Гетьман Кирило Розумовський” творять одну монументальну картину життя ХУІІІ ст., віддзеркалюють суспільну свідомість усіх верств населення України, тонко передають трагедію цілого народу, що потрапив у колоніальне рабство сильнішого сусіда. В українській історичній романістиці ця діалогія займає своє почесне місце” [5; 131].

Список використаних джерел

1. Василенко-Полонська Н. Історія України. В 3 т. — К.: Либідь, 1995. — Т. 3. — 606 с.
2. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик // Історичні постаті України. — Одеса: Маяк, 1993. — С. 337-383.
3. Лазорський М. Гетьман Кирило Розумовський. — К.: Український Центр духовної культури, 1996. — 592 с.
4. Лазорський М. Патріот. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1969. — 309 с.
5. Мишанич О. Історичні романи Миколи Лазорського // Мишанич О. Повернення. — К.: Обереги, 1997. — С. 113-131.
6. Погребенник Ф. З Україною в серці. — К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1995. — 365 с.
7. Полтавчук В. Історичний роман в літературі українського зарубіжжя // Історико-літературний журнал. — 1998. — №4. — С. 44-48.
8. Рудницький Л. Література з місією // Слово і час. — 1990. — №2. — С. 41-43.
9. Субтельний О. Україна. Історія. — К.: Либідь, 1999. — 717 с.
10. Українська літературна енциклопедія. — В ІУ т. — Т. 2. — К., 1990. — 573 с.